

UOT 94 (479.24)

**HÜSEYN BAYKARANIN “AZƏRBAYCAN İSTİQLAL MÜBARİZƏSİ
TARİXİ” ƏSƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN XALQININ ERMƏNİ
HÜCUMLARINA QARŞI MÜBARİZƏSİ****Səidə Z.QULİYEVA ***

Gələcəkdə Azərbaycanda bu mövzuda daha sanballı əsərlər yazılacaqdır. Azərbaycan xalqının keçmişini, azadlıq mübarizəsini öyrənənləri zaman özü yetişdirəcəkdir. O halda gələcək nəsil bu mübarizəni necə və haradan öyrənəcəkdir? Beləliklə, bu kitabları mənə yazdıran səbəblər bunlardır.

Hüseyn Baykara

Azərbaycan xalqının tarixən mübarizliyini və qəhrəmanlığını əks etdirən kifayət qədər zəngin tarixi mənbələr vardır. Bu mənbələrdən biri Hüseyn Baykaranın “Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi” əsəridir. Əsərin təhlili 1905 və 1918-ci illərdə imperiyanın milli münaqişə yaratmasını, ermənilərin türklərə və müsəlmanlara qarşı hücumlarını, bu hücumların Rusiya imperiyası tərəfindən Azərbaycana müstəqilliyə doğru gedən yoldan yayındırmaq məqsədilə təşkil edildiyini təsdiq edir.

Tədqiqatın əsas məqsədi erməni hücumlarına qarşı Azərbaycan xalqının mübarizəsini araşdırmaq, hadisələr zamanı yazılmış mənbələrin məlumatlarını təhlil etməkdir.

Açar sözlər: Hüseyn Baykara, Azərbaycan xalqının mübarizəsi, Difai, qaçaqlar, ermənilər, 1905, 1918

Giriş. 1905 və 1917-ci illərdə Rusiya imperiyasının ərazisini bürüyən inqilablar dövründə Azərbaycanda milli azadlıq ideyaları güclənirdi. Çarizmin ideoloqları bu prosesin qarşısını almaq üçün çıxış yolunu milli münaqişə törətməkdə görürdülər. Ermənilərin dövlət yaratmaq ideyaları Rusiya imperiyasının bu siyasəti ilə birləşirdi. Bununla da XIX əsrdə Rusiya imperiyası tərəfindən Qafqaza köçürülən ermənilər tərəfindən yerli əhali olan azərbaycanlılara qarşı soyqırımlar və deportasiyalar, tarixi yurdlarından qovulma və etnik təmizləmə siyasəti başlayır. XX əsrin sonlarında isə geniş hərbi əməliyyatlarla Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq hüquqla tanınmış əraziləri işğal edilir. Lakin bütün bu proseslər zamanı Azərbaycan xalqı öz mübarizə əzmini göstərmiş, xalq müxtəlif üsullarla yurdlarını, dəyərlərini və ənənələrini qorumağı bacarmışdır.

* Bakı Dövlət Universiteti, dosent; saidaquliyeva@bsu.edu.az; ORCID ID: 0000-0003-4320-3425

Azərbaycan xalqının tarix boyu mübarizliyi, yadelli işğalçılara qarşı mübarizəsi bütün mənbələrdə öz təsdiqini tapır. Mir Mövsün Nəvvabın “1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası” və Məmməd Səid Ordubadinin “Qanlı illər. 1905-1906-cı illərdə Qafqazda baş verən erməni-müsəlman davasının tarixi” əsərləri ermənilərin ilk hücumlarını və yerli əhaliyə qarşı qırğınları öyrənmək üçün dəyərli mənbələr hesab edilir. Azərbaycan tarixşünaslığında ermənilərin hücumlarına qarşı mübarizə mövzusunda “Difai” barədə müəyyən tədqiqatlar olsa da, qaçaqların ermənilərə qarşı mübarizəsi barədə tədqiqatlar yox dərəcəsinədir. Cümhuriyyət dövründəki mübarizə isə müqayisədə daha yaxşı araşdırılmışdır [6, 7-17; 7; 8; 10]. 1905-1906 və 1918-ci il hadisələrini əks etdirən belə mənbələrdən biri Hüseyn Baykaranın “Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi” əsəridir [1]. Müəllif əsərdə Azərbaycanın müstəqilliyinə gedən yolda qarşılaşdığı çətinliklərlə yanaşı, XX əsrin əvvəllərində baş verən 1905 və 1918-ci illərin qanlı hadisələri barədə də məlumatlar verir. Hər iki hadisədən bəhs edərkən onları ermənilərin silahsız və dinc insanlara - türklərə və müsəlmanlara qarşı hücumları kimi qeyd edir. Əvvəllər tarixşünaslığımızda bu mövzuya müraciət edilmədiyi üçün biz, həmin məlumatların əsasında Azərbaycan xalqının erməni hücumlarına qarşı mübarizəsini təhlil edəcəyik. SSRİ dövründə unudurulmağa çalışılan tariximizi və mübarizə əzmimizi üzə çıxartmaq üçün bu mövzuların tədqiqi hələ də aktual olaraq qalır.

Hüseyn Baykara və onun “Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi” əsəri haqqında. Sovet hakimiyyəti dövründə tariximizin bir çox hadisəsi və tarixi şəxsiyyətləri unudurulmuş, bu mövzularda olan məlumatlar, əsərlər arxivlərdə gizlilik qrifi ilə bağlı saxlanılmış və ya məhv edilmişdir. Sovet dövründə gizlədilən tariximizə dair əsərlərdən biri də Hüseyn Baykaranın (1904, Şuşa – 1984, Türkiyə) “Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi” əsəridir. Əsər Azərbaycan ictimaiyyətinə XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində məlum oldu.

Əsərin müəllifinin əsil adı Qara, soyadı Hüseynovdur. O, Azərbaycan Dövlət Universitetinin (Bakı Dövlət Universiteti 1922-1991-ci illərdə Azərbaycan Dövlət Universiteti adlanmışdır) Tarix fakültəsində təhsil alarkən Azərbaycanın müstəqilliyi və azadlığı uğrunda çıxışlarına görə həbs edilmişdir. Həbsdən sonra təqib edildiyi üçün İrana, sonra isə Türkiyəyə mühacirət etmişdir. Türkiyədə yeni həyat quran ədib müntəzəm olaraq, mətbuatda Azərbaycan haqqında elmi publisistik məqalələrlə çıxış etmiş, Azərbaycan haqqında bir neçə kitab yazmışdır [1, 3-6].

Azərbaycan azadlıq mübarizəsinin əziz şəhidlərinə həsr etdiyi “Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi” əsərini oxuduqca müəllifin Vətən sevgisinin şahidi oluruq. Əsər Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması və keçdiyi sınaqlar fonunda xalqın mübarizə əzmini anladır. Müəllif əsərin yazılma səbəblərini göstərəkən məhz gələcəkdə Azərbaycan xalqının mübarizə tarixi araşdırılarkən bu əsərin lazım olacağını qeyd edir. Həqiqətən də, əsər Azərbaycanda milli oyanışın başladığı, milli mübarizə tariximizin və Cümhuriyyət barədə tədqiqatların yeni başladığı bir dövrdə dərc edilir. Həmin dövrdə əsər-

dəki bir çox məsələlər ictimaiyyət üçün yeni məlumatlar idi və hər birinin daha geniş təhlilinə ehtiyac var idi. Bu mövzular sovet dövründə təhrif edilmiş tariximizin yenidən tədqiqini aktual edir.

Əsərlə tanış olduqda 1918-ci ildə istiqlal mübarizəsi ilə 1991-ci ildə müstəqilliyin bərpası dövrü arasında böyük oxşarlıqların olduğunu görürük. Bu oxşarlıqdan biri ilk addımlarını atan müstəqil dövlətin erməni hücumlarına qarşı mübarizəsi idi. Hüseyn Baykara əsərdə XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan siyasi həyatını və istiqlal mübarizəsini təqdim edir. Bu proseslər zamanı ermənilərin türklərə və müsəlmanlara qarşı törəkdikləri qırğınları və bununla əlaqədar hadisələrdən bəhs edir. Əsərdə həmin bölmələri oxuyarkən müəllifin bu mövzuda digər mənbə və ədəbiyyatlara müraciət etdiyinin də şahidi oluruq. Belə ki, fikrini gücləndirən və ya fərqli fikirləri bildirən müxtəlif əsərlərə istinad etmiş, gürcü tədqiqatçısı Karibinin 1921-ci ildə Tiflisdə dərc edilən “Qızıl kitab” əsəri, Yusif Akçüranın 1928-ci ildə “Türk ili” jurnalında dərc etdiyi Əhmət Ağaoğlu barədə məqaləsi, Kazım Qarabəkirin “İstiqlal hərəbimiz” əsəri, Sovet dövründə yazılan ilk çoxcildlik Azərbaycan tarixi kitabı və digər əsərlərdən sitatlara yer vermişdir.

Hüseyn Baykaranın adı çəkilən əsərində bir çox hadisələr barədə ciddi faktlar vardır. Bununla yanaşı, əsərin təhlili nəticəsində diqqətimizi cəlb edən bir sıra xüsusiyyətlərini qeyd etmək istərdik. Əsas problem yaradan məqamlardan biri bir çox hadisələrin tarixinin dəqiq göstərilməməsidir. İkinci cəhət, erməni hücumlarına qarşı mübarizə barədə məlumatlar Bakı, Gəncə və Şuşa şəhəri ilə kifayətlənir. Digər məsələ isə 1905 və 1918-ci ildə Zəngəzurda, 1918-ci ildə isə Qarabağda gedən proseslər, 1920-ci ildə Qarabağda əməliyyatın uğurla başa çatması barədə məlumatlara rast gəlmirik. Qeyd etmək lazımdır ki, əsərdə türk və müsəlman anlayışları Azərbaycan xalqı anlayışına sinonim kimi istifadə edilmişdir. Ümumiyyətlə, dövrün bir çox ədəbləri müsəlman anlayışını daha çox istifadə ediblər.

Əsərin, bütünlüklə Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində mənbə kimi təhlilinə ehtiyac vardır və bu mövzuda tədqiqatların aparılması faydalı olardı.

1905-1906-cı illərdə ermənilərin hücumlarına qarşı mübarizə barədə.

Ermənilər tərəfindən Qafqazda yerli əhaliyə qarşı ilk kütləvi qırğınlar 1905-1906-cı illərdə keçirilmişdir. Məlumdur ki, I rus inqilabından əvvəl – 1904-cü ildə Bakıda azadlıq mübarizəsinin ilk addımları atılmağa başlamışdı. Qafqazın böyük fəhlə sinfinə mənsub olan bu sənaye şəhərində siyasi təfəkkür formalaşmışdı. 1905-ci il inqilabının yaratdığı tarixi zəmində Azərbaycan xalqının milli müdafiəyə və mübarizəyə qalxması üçün əsas şərtlər var idi. Hüseyn Baykara yazır ki, *Azərbaycan xalqı XX əsrin əvvəllərində, 1905-ci il inqilabi illərində öz milli mənafeələrini, azadlıqlarını şüurlu şəkildə müdafiə etmələri üçün o dövrün ədəbiyyatına, ədəblərinə şübhəsiz ki, borcludurlar* [4]. Heç şübhəsiz və mütləq olaraq, cəmiyyətdə baş verən hadisələri dünyada gedən proseslər içində təhlil edən və çıxış yolu göstərən Azərbaycan ədəbiyyatının, həmçinin maarifçilik hərəkətinin milli düşüncənin formalaşmasında mühüm xidmətləri olmuşdur.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan maarifçiləri öz potensialları ilə imperiya daxilindəki digər türk və müsəlman xalqlarından daha irəli getmişdilər. Bu baxımdan, onların əksəriyyətinin fikirləri imperiyanın bütün türk və müsəlman xalqlarını əhatə edirdi. Onlar xalqın azadlıq uğrunda mübarizə aparması və imperiyanın siyasi maneələrini keçə bilməsi üçün xalqın maariflənməsinə çalışırdılar [1, 70, 107-112; 9, 73-167]. Bu çıxışların qarşısı alınmasa idi, onlar imperiya üçün ciddi qüvvəyə çevrilə bilərdilər. Hüseyn Baykara bu dəyişikliyi belə təsvir edir: *“İnqilaba qədər bütün hüquqlardan məhrum olan türklər artıq nümayəndələrini imperatorluğun daxili işlər nazirliyinin qəbuluna göndərir, öz haqlarının, hüquqlarının tanınmasını israrla tələb edirdilər.*

Bu hadisələr Qafqaz müsəlmanlarının apardıqları açıq bir milli azadlıq mübarizəsi idi. Rus imperiyasının zəiflədiyi bir vaxtda Qafqaz xalqlarını inqilabdan uzaqlaşdırmaq üçün tezliklə tədbir düşünmək lazım idi” [1, 111-112].

Bu məqsədlə təşkil ediləcək milli münafişə xalqı əsas məsələdən yayındıra biləcəkdə. Bu səbəbdən də Qafqazda olan məmurlara gələn gizli göstərişə əsasən ermənilər silahlandırılır və müsəlmanlara qarşı qırğına sövq edirlər.

Burada əlavə etmək lazımdır ki, maraqlıdır ki, həm sovet, həm də müstəqillik dövründə aparılan bir sıra tədqiqatlarda [6, 6] münafişənin məhz müsəlmanları inqilabdan yayındırmaq üçün süni yaradıldığı, imperiyanın mövcud vəziyyətdən öz xeyirlərinə istifadə etməsi göstərilir.

Bununla yanaşı, Rusiya imperiyasına milli münafişə üçün istifadə etdikləri ermənilərin niyyətləri əvvəlcədən məlum idi. Osmanlıya qarşı Avropa dövlətləri tərəfindən dövlət yaradılmasına kömək edəcəkləri vədi ilə istifadə edilən ermənilər XIX əsrin sonlarından aktiv fəaliyyətə başlamışdı, məqsədlərinə çatmaq üçün terror təşkilatları yaratmışdılar. Osmanlı ərazisində bir nəticə əldə edə bilməyən erməni millətçiləri fəaliyyətlərini Qafqaza keçirtmişdilər. Bu hadisələr tarixi faktlarla və bu bərdə olan tədqiqatlarda sübut edilmişdir. Hüseyn Baykara da əsərin 1905-ci il hadisələrindən bəhs edən *“Azəri türklərinə qarşı ermənilərin hücumu”* adlı bölməsində ermənilərin Rusiya imperiyası və Qərb dövlətləri tərəfindən Osmanlıya qarşı istifadə edildiklərini yazır. Müəllif göstərir ki, *XIX əsrin sonlarından başlayaraq Osmanlıda bir neçə dəfə dövlət yaratmaq üçün cəhdləri baş tutmayan ermənilər partiyalar yaradır və silahlı basqınlara başlamışdılar. Lakin dövlətin güclü müqaviməti ilə rastlaşan ermənilər Qafqaza qaçmışdılar. 1905-ci ildə müsəlmanları inqilabdan yayındırmaq üçün Rusiya imperiyasının Qafqazdakı məmurları tərəfindən silahlandırılan və gizli tapşırıqlar alan ermənilər türklərə qarşı qırğınlara başladılar* [1, 119-120].

Hadisələrin gedişi göstərdi ki, tarixində ilk dəfə türk-müsəlman olduqları üçün qırğınlara məruz qalan xalq qarşılaşdığı şiddətdən və vəhşiliklərdən sarsıntı keçirir. Bu mövzuda olan çoxsaylı tədqiqatlar hadisələr, qırğınlıqlar, əhali itkisi bərdə məsələlərə aydınlıq gətirir, erməni vəhşiliyini sübutlarla təsdiq edirlər.

Hüseyn Baykara ermənilərin hücumlarına qarşı əsasən Gəncədə və

Şuşada aparılan mübarizə barədə məlumat verir. Gəncədəki hücumlara qarşı mübarizəyə şəhərin nüfuzlu adamlarından olan Ələkbər Rəfibəylinin rəhbərlik etdiyini, qaçaqların və əli silah tutan əhalinin mübarizəsi nəticəsində hücumların qarşısını ala bildiklərini, bütün Azərbaycanda mübarizəni “Difai” partiyasının təşkil etdiyini yazır.

Müəllif “Difai” partiyasının yaranmasının əsas səbəbinin xalqı ermənilərin hücumundan qorumaq, ermənilərə qarşı mübarizə aparmaq və hücumları dəf etmək olduğunu göstərir. Hüseyn Baykara 1975-ci ildə İstanbulda qələmə aldığı “XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan” adlı məqaləsində yazır: *Azərbaycan tarixində ikinci siyasi partiya 1905-ci ildə Qafqazda ermənilərin türk və müsəlman əhalisinə qarşı törətdikləri qırğın zamanı Əhməd Ağayev tərəfindən yaradılan “Difai” partiyasıdır. Bu partiya yarandığı gündən xalqımız üçün çox böyük işlər görmüşdür. Azərbaycanın siyasi tarixində bu partiyanın adı “Müdafiə təşkilatı” adını almışdı və məncə, bu ad daha doğrudur. Türk və müsəlman xalqına ermənilər tərəfindən törədilən hücumlara qarşı özlərini müdafiə etməsi deməkdir* [1, 71, 120-122; 2].

Partiyanın ilk proqramı “İrşad” qəzetinin 1906-cı il 13 oktyabr tarixli 241-ci sayında dərc edilmişdir [6, 47, 52; 11, 79, 127]. Yuxarıda deyilən fikirlər partiyanın Bəyannaməsində aydın şəkildə əks olunmuşdur. Bəyannamənin mətni ilə Hüseyn Baykaranın əsərində tanış ola bilirik:

“Mütəşəkkil hərbi qüvvəyə malik, eyni zamanda, yəni silahlarla, hətta toplarla təchiz edilmiş Daşnak partiyası, bir tərəfdən silah gücü ilə bütün erməniləri, digər tərəfdən də Qafqaz hökumətini özünə tabe edib ən ümdə məqsədlərinə nail olmağa çalışır. Onların əsas məqsədləri Qafqazda yaşayan bütün müsəlmanları qırıldıqdan sonra onların torpaqlarını işğal etməkdir. Ermənilər məqsədlərinə nail olduqdan sonra fikirləri Qafqazda erməni xalqı üçün milli, müstəqil bir dövlət yaratmaqdır. Partiyamızın əsas məqsədi Qafqazda yaşayan bütün xalqlar arasında səmimi qardaşlıq və birlik yaratmaqdır. Hərgah Daşnak partiyası namus və səmimiyyətlə öz hərəkət və fəaliyyətlərinin həqiqi proqramını aşkar söylərsə, əgər bu proqram Qafqazda yaşayan bütün millətlərin azadlıq və müstəqilliyinə xələl gətirmirsə, o zaman biz öz birlik əlimizi həmişə ona uzatmağa hazırıq. Əksinə, əvvəllər olduğu kimi, müsəlmanların üzərinə xain və qəddarcasına hücumlar edərsə, bizdən layiqli cavab alar və Qafqaz başdan-başa, bitməz-tükənməz qanlı səhnə halına düşər.

Daşnak partiyası əmin olsun ki, heç bir vaxt biz öz millətimizin bədbəxtliyi üzərində erməni millətinin səadət və xoşbəxtlik qurmasına yol vermərik” [1, 121-122].

Görkəmli ictimai-siyasi xadım Əhməd bəy Ağaoğlunun irsinin tədqiqatçısı Səidə Əli qızı, “Difai” partiyası barədə tədqiqatın müəllifi Elxan Əzizov, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda mübarizə prosesinin tədqiqatçısı Dilarə Seyidzadə partiyanın 1906-cı il 20 fevral – 3 mart tarixlərində Tiflisdə keçirilən “barışıq” qurultayından sonra yarandığını yazırlar

[6, 47, 52; 9, 63-72; 11, 79, 127]. Hüseyin Baykara yazır ki, Əhməd Ağaoğlu öz yazılarında partiyanın yaranması barədə heç bir məlumat vermir, həmçinin partiyanın yaradılmasında kimlərin iştirak etdiyini və proqramı haqqında məlumatının olmadığını bildirir. Eyni zamanda Yusif Akçuranın 1928-ci ildə “Türk ili” jurnalında Əhməd Ağaoğlu barədə dərc etdirdiyi məqaləsindən belə bir sitat təqdim edir: “*Türklərin ermənilərə qarşı mübarizə aparması üçün təşkilata böyük ehtiyacları vardır. Bu ehtiyacı təmin etmək üçün Əhməd Ağaoğlu 1905-ci ildə Bakıda “Fədai” adlı gizli bir təşkilat təşkil etməyə müvəffəq oldu. “Fədai” cəmiyyətinin fəaliyyəti sayəsində ermənilərin türklərə qarşı törəkdikləri qırğının qarşısı müəyyən dərəcədə müxtəlif vasitələrlə alınmışdı*” [1, 121]. Lakin Elxan Əzizov əsasən arxiv mənbələri əsasında yazdığı “Difai” adlı tədqiqatında partiyanın üzvləri, mərkəzləri, fəaliyyəti və digər məlumatlar əks olunmuşdur [6].

Partiya ermənilərin hücumları olan ərazilərdə mərkəzlər yaratmışdır. Gəncədə və Şuşada fəaliyyət göstərən mərkəzlərdə təşkilatın üzvləri əsasən ziyalılar idi. Ziyalıların bu mübarizəyə başçılıq etməsi həmin dövrdə formalaşmış siyasi mühit ilə əlaqəli idi. Müəllifin adlarını çəkdiyi şəxslərin bəziləri haqqında müstəqillik illərində aparılan tədqiqatlarda kifayət qədər məlumat verilmişdir. Əsərdə adları çəkilən Əhməd Ağaoğlu, Həsən bəy Ağayev, Ələkbər bəy Rəfibəyli, Şeyxülislam molla Məmməd Pişnamazzadə, Ələkbər və Ələsgər Xasməmmədovların adı və fəaliyyəti daha çox tanışdır. Təşkilatın Gəncə komitəsinin üzvləri Mirzə Məmməd Axundzadə, İdris Axundzadə, Mirzə Cavad, Səməd, Şuşa komitəsinin üzvləri Nəcəfqulu ağa, Mircabbar ağa, Seyid Miriş, Əfrasiyab, Əli kişi, kürd İbrahim, İsfəndiyar Alpouti, zərgər Məmiş, Hüsü barədə isə məlumatlar ya yoxdur, ya da məhduddur. Baykara partiya üzvlərinin Rusiya imperiyası tərəfindən təqibləri səbəbindən 1908-ci ildən sonrakı fəaliyyəti barədə məlumat verməmişdir [1, 125]. Səidə Əli qızı Əhməd Ağaoğlunun bu səbəblərdən 1909-cu ildə Türkiyəyə mühacirət etdiyini yazır [11, 176]. Elxan Əzizov təşkilat barədə məlumatların olmamasını onların təqib edilməsi səbəbindən gizli saxlanıldığı ilə əlaqələndirir (müəllif əsasən polis orqanlarının materiallarından istifadə etmişdir [6]).

Hüseyin Baykara əsərində qaçaqların ermənilərin hücumlarının qarşısının alınmasında mühüm rolunu göstərir. Müəllif yazır ki, qaçaqçılıq hərəkatı Rusiya imperiyasında çar rejiminə qarşı mübarizə kimi meydana çıxmış, XIX əsrin II yarısında artmışdır [1, 82-83]. Ermənilərin 1905-ci ildə Gəncəyə hücumları vaxtı Gəncə ətrafında qaçaqçılıq edən və dağlarda olan Dəli Alı* dəstəsi ilə köməyə gəlmişdir. Dəli Alının Ələkbər bəy Rəfibəyli ilə məslə-

* Hüseyin Baykara Dəli Alının 1898-ci ildə 22 yaşında mübarizəyə başladığını yazır [1, 87]. Dəli Alı haqqında digər mənbələrdən əldə edilən məlumatlara əsasən, demək olar ki, onun mübarizəsi milli mübarizə olmuş, yerli nüfuzlu bəylər və hörmətli şəxslərlə əlaqə saxlamış, Rusiya işğalına, o cümlədən məmurlara və ermənilərin düşmənçiliyinə qarşı mübarizə aparmışdır. Onun mübarizəsi ruslar və ermənilər tərəfindən quldurluq kimi qələmə verildi.

hətləşdiyi, onun tövsiyələrinə əməl etdiyi bildirir. Şəhərdəki vəziyyəti görə Dəli Alı ermənilər yaşayan Bayan, Çardaqlı və başqa bir neçə kənddə silahlı ermənilərə hücum edir. Ələkbər Rəfibəylinin rəhbərliyi ilə hazırlanan əks-hücum planı ilə şəhərin dağlıq hissəsində yerləşən erməni məhəllələri və erməni kəndləri mühasirəyə alınır. Əli silah tutan şəhər camaatı və Dəli Alının dəstələri hücumu keçirlər [1, 123-124]. Dəli Alının güclü müqavimətinə rast gələn ermənilər şəhərdə qırğını dayandırmalı olurlar. Baykara yazır ki, bu hadisədən sonra *“ermənilərlə azərbaycanlıların tanınmış adamları çar tərəfindən törədilən bu qırğının qarşısını almaq üçün danışıqlar apardılar və razılıq əldə edildi”* [1, 87-88, 122-142].

Şuşada, Gəncədə, Şamaxıda, Tiflisdə və Bakıda xalqın mübarizəsi və türklərin üstünlüyü qarşısında rus məmurları və ermənilər danışıqlara başlayırlar. Hüseyn Baykara “Baş qubernator Bayerin hərbi komandirlər, tanınmış gürcü əsilzadələr və başqa hörmətli şəxslərin” xahişi ilə və onlarla uzun sürən müzakirələrdən sonra Ələkbər bəy Rəfibəylinin bəzi şərtlərlə döyüşü dayandırdığını yazır [1, 123-124]. Lakin bu hadisələrdən sonra da ermənilər hücumlar etdiyi üçün xalq mübarizəni davam etdirir.

Mübarizəyə rəhbərlik edən ziyalılar və xalq bütün təhlükələrə baxmayaraq qırğının səbəbkarı olan rus məmurlarını və erməniləri cəzalandırır. Müəllif əsərində həmin adamların vəzifələrini və adlarını göstərir [1, 124-125].

Rusiya qəzetlərində bu barədə yalanlar yazaraq xalqın mübarizəsinin qarşısını almağa çalışırdılar. Hüseyn Bayraka əsərində bu məsələni I Dövlət Dumasının üzvü olan İsmayılxan Ziyadxanovun çıxışı ilə əks etdirir. İsmayılxan Ziyadxanov Dumada qəzetlərdə verilən böhtan və baş verən hadisələrin əsil məğzinin təhrif edildiyi barədə çıxış edir, işğaldan sonra müsəlmanların problemlərinin yaranmasında çar hakimiyyətinin rolunu sübut edir. Eyni zamanda, əsrlərdir ermənilərlə türklər arasında münaqişə olmadığını bildirir. İrəvan, Tiflis və Gəncədə baş verən hadisələrin hökumət tərəfindən törədildiyini, hazırda qarşısını almağı bacarmadıqlarını, günahkarları cəzalandırmadıqları və bu səbəbdən 2 ildir ölkənin qan içində olduğunu həyəcanla dilə gətirir. Hüseyn Baykara bu nitqin 1906-cı ildə Dumanın protokollarından götürüldüyünü yazır [1, 126-130].

Tarixi hadisələr təsdiq edir ki, Azərbaycan xalqının qətiyyətli mübarizəsi imperiyanın və ermənilərin qarşısını müvəqqəti ala bilər. Çünki xalqın mübarizəsi qarşısında geri çəkilən ermənilər növbəti fürsəti gözləməyə başlamışdılar.

1918-ci ildə ermənilərin hücumlarına qarşı mübarizə barədə. XX əsrin əvvəllərində baş verən proseslər, milli azadlıq hərəkatı artıq milli dövlət quruculuğu prosesini yetişdirmişdi [5]. Hüseyn Baykara bu dövrdə Vətən anlayışına sahib etnik birliyi, ziyalıları – liderləri olan, müstəqilliyə qovuşmaq şüuru olan hazır bir cəmiyyət formalaşdığını yazır [1, 82]. Müəllif əsərində içində olduğu mühitdə baş verən proseslərin elmi cəhətdən izahını verir və əsaslarını göstərir.

Hüseyn Baykara 1918-ci ildə baş verən hadisələrlə paralel həyata ke-

çirilən erməni hücumlarını yenə Rusiyadakı inqilabın təsirləri və Moskvanın Qafqazdakı maraqları ilə əlaqəndirir. Belə ki, 1917-ci il inqilabından sonra yaranan siyasi mühitdə milli mübarizəyə qoşulan cəmiyyətlər Milli Komitə təşkil etmişdilər. Müəssislər məclisinə seçkilərdə Qafqaz üzrə Azərbaycan xalqının nümayəndələri daha çox səs toplamışdılar. Bu dəfə Moskvadan gös-təriş Stepan Şaumyana (erməni millətindən olan bolşevik) verilmişdi: “*Moskvadan xüsusi tapşırıq alan Şaumyanın və yoldaşlarının əsas məqsədləri Milli Komitəyə bel bağlayan Azərbaycan xalqının ümidlərini qırmaq idi*” [1, 219]. Bolşevik komitəsi Qafqaz cəbhəsindən qayıdan ermənilərlə və rus əsgərlərinin bir hissəsi ilə, həmçinin yerli erməni dəstələri ilə birləşib qətlərə başlamışdı. Bu vəziyyətdən istifadə edən ermənilər etnik təmizləmə aparmaq kimi iyrənc məqsədlərini həyata keçirmək üçün 1918-ci il martın 30-dan başlayaraq Bakıda, Şamaxıda, Lənkəranda, Kürdəmirdə, Göyçayda, Ağdaşda, Qubada, Naxçıvanda, İrəvanda, Zəngəzurda, Şərqi Anadoluda, Urmiyada və başqa yerlərdə qırğınlar törətdilər. Avqustun əvvəllərində milli qüvvələrin Bakını erməni-bolşevik qüvvələrindən azad etmək üçün apardıqları mübarizə məğlubiyyətlə nəticələnmişdi. Onlar bu ərazilərdən sonra Gəncəyə hücum keçirlər. Çünki növbəti məqsədləri baş verən hadisələrin gedişində milli mübarizənin mərkəzinə çevrilən Gəncəni almaq, türkləri qırmaq və Azərbaycan xalqının istiqlal mübarizəsini darmadağın etmək idi. Lakin bu vaxt ingilislərin Bakını işğal etməsi ilə bolşeviklər həbs edilir. Belə vəziyyətdə ermənilər öz siyasətlərini ingilislərlə birlikdə davam etdirirlər [1, 219, 226-228, 239].

Müəllif əsərin “Azərbaycan istiqlal mübarizəsinin silahlı döyüşə çevrilməsi” bölməsində silahlı döyüşlərin bolşeviklərin hakimiyyətə gəlməsi ilə başladığını göstərir. Hüseyn Baykara yazır ki, Azərbaycan istiqlalı uğrunda mübarizə əsasən iki mərkəzdə - Bakıda və Gəncədə gedirdi. Ermənilərin əhalini qırmasının qarşısını almaq və istiqlal mübarizəsi üçün silaha ehtiyac var idi. Zaqafqaziya Seymindən Azərbaycan korpusu yaratmaq üçün kömək ala bilməyən Gəncədə yerləşən Milli Komitə Qafqaz cəbhəsindən qayıdan Rusiya imperiyasının əsgərlərini tərki silah etməyə məcbur qalır. Şəmkir stansiyasında birinci qatarda ukraynalı əsgərlərin silahlarını alıb yola salsalar da, Dəllər stansiyasındakı ikinci qatarda olan kazaklarla döyüşməli olurlar. Kazaklar döyüşün mənasız olduğunu görüb təslim olurlar və silahları təhvil verirlər. Dəllər stansiyasındakı üçüncü qatarda olan ruslar vəziyyəti görüb özləri silahları təhvil verirlər. Hər 3 qatarda olan əsgərlər Rusiyaya yola salınır. Bu hadisədən sonra cəbhədən qayıdan qatarlar başqa yoldan istifadə edirlər. Milli Komitə Gəncədə erməni məhəlləsində yerləşən 219-cu on min nəfərlik rus xidməti alayını da tərki silah edərək Rusiyaya yola salır [1, 219-222].

Xalqdan yaradılan milis dəstələri, əli silah tutan igid insanlar Milli Komitə ilə birlikdə mübarizəyə qoşulmuşdular. Silahların əldə edilməsi zamanı universitet və gimnaziya tələbələrindən ibarət könüllü milis dəstəsindən bir neçə nəfər həlak olmuşdur. Hüseyn Baykara əsərdə Ələkbər bəy Sarımanqulu, Qaçaq Qəmbər və Qaçaq İbrahimin adını çəkir, onların partizan dəstələri ilə

böyük işlər gördüyünü yazır [1, 221].

Gəncəyə olan hücumun dayandırılması Azərbaycanın yenidən istilaya düşməməsi və qırğınların qarşısını almaq üçün vacib idi. Hadisələrin bu döv-ründə mübarizənin əsas mərhələsi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaran-ması ilə başlayır: dövlət əhalisini və ərazisini qorumaq üçün strukturları olan siyasi təsisat kimi fəaliyyətini təşkil edir. Hüseyn Baykara bu böhrandan çıxmaq üçün hökumətin Türkiyəyə müraciət etdiyini yazır və Qafqaz İslam Ordusu Azərbaycana köməyə gəlir [1, 230, 232-239].

Erməni hücumlarına qarşı mübarizə Cümhuriyyət ordusunun yaranması ilə eyni zamanda aparılırdı. Bu səbəbdən də orduya daxil olanlar həm də hücumların qarşısını almaq üçün mübarizəyə qoşulurdular: vaxtı ilə Rusiya imperiyası ordusunda təlim görən və əsasən əsilzadələrdən ibarət olan zabitlər, “Difai” partiyasının üzvləri, “Vəhşi diviziya”nın əsgərləri və könüllülər bu mübarizədə əsas qüvvə idi. Azərbaycan və Osmanlı ordusunun birləşmiş qüvvələri Gəncədən hərəkətə başlayaraq erməni və rus əsgərlərinə qarşı qələbə qazanaraq hərəkət edirlər və sentyabrın 15-də Bakını azad edirlər [1, 237-239]. Bu hadisə mart ayından başlayan erməni hücumlarına qarşı AXC və Osmanlı imperiyasının birgə mübarizəsinin nəticəsi idi.

Təəssüf ki, əsərdə bu illərdə Zəngəzurda və Qarabağda xalqın mübarizəsi və dövlətin həyata keçirdiyi hərbi əməliyyatlar, 1920-ci ildə Qarabağda əməliyyatın uğurla başa çatması barədə məlumatlar verilməmişdir.

Yekun. Tədqiqat nəticəsində deyə bilirik ki, Hüseyn Baykara ermənilərin hücumlarının müstəqillik uğrunda gedən mübarizənin dayandırılması üçün Rusiya imperiyası tərəfindən yaradılan planlanmış hadisələr olduğunu, lakin xalqın çətinliklərə, zülmələrə qalib gəldiyi qənaətində olmuşdur: *“tarixin özünə-məxsus inkişafı bütün maneələrə baxmayaraq durmadan irəliyə hərəkət etmiş və rus imperializminin bütün zülmələri boşa çıxmışdı. Azərbaycan xalqı qurtuluş və azadlığı uğrunda əhəmiyyətli addımlar atmış, böyük fədakarlıqlar göstər-miş, qurbanlar vermiş və qan axıdaraq qısa bir müddət olsa da azadlığa qovuşmuşdu”* [1, 59; 3].

Azərbaycan xalqı XX əsrin əvvəlində imperiyaya qarşı açıq şəkildə öz istəklərini bildirir, iqtisadiyyat, mədəni-maarif, dini və digər məsələlərdə hakimiyyət nümayəndələrinə müraciət edirdilər. Mütləq qeyd etmək lazımdır ki, bu müraciətlərdə, ancaq azərbaycanlıların deyil, bütün imperiyada yaşayan türk və müsəlman xalqlarının hüquqlarını əhatə edirdilər. Çar hakimiyyətinin bu düşüncənin və prosesin qarşısını almaq cəhdləri müstəqillik yolumuzda daha da mübariz olmağımızla nəticələndi.

Hüseyn Baykaranın əsərindən belə qərara gəlmək olur ki, 1905-1906-cı illərdə ermənilərin hücumlarına qarşı mübarizəyə əsasən ziyalılar rəhbərlik etmiş, “Difai” partiyasının və qaçaqların böyük rolu olmuşdur. Bu mübarizəyə rəhbərlik edən ziyalılar ikinci dəfə belə hadisə ilə qarşılaşanda mübarizənin, yaradılmasında iştirak etdikləri, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tərəfindən aparılmasına nail oldular. Partiyanın üzvləri Gəncədə yaradılan Müsavat parti-

yasına və AXC ordusuna daxil olmuşlar [6, 80].

1905-1906-cı illərdə niyyətlərinə nail ola bilməyən ermənilər I Dünya müharibəsi dövründə yenidən fəallaşdılar. Ermənilər tərəfindən azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilən etnik təmizləmə siyasətinə xalqın cavabı 1918-ci ildə müstəqil dövlət qurması oldu. Hər iki hücumlar dövründə xalqın mübarizəsi əsasən qələbə ilə nəticələnmiş, ermənilərin qarşısını ala bilməmişlər, lakin Zəngəzur qəzasının bir hissəsi itirilmişdir.

XX əsrin sonlarında Moskva üçüncü dəfə eyni planla Azərbaycan xalqının azadlıq mübarizəsini, müstəqillik yolunu bağlamağa çalışdı, yenə ermənilərdən istifadə etdi. Lakin xalq bu dəfə də imperiyadan xilas olmağı bacardı, milli azadlıq mübarizəsi nəticəsində müstəqilliyini bərpa etmişdi. 1918-ci ildə qurulan dövlət erməni hücumlarına qarşı mübarizədə qalib gəlsə də, bu dəfə bolşeviklər adlı rus imperializmi tərəfindən işğal olunmuşdu. Lakin 1991-ci ildə müstəqilliyi bərpa edən xalq həm müstəqilliyini qoruyub saxlaya bildi, həm də ermənilərin XX əsrin sonlarında işğal etdikləri əraziləri azad etmək üçün mübarizə aparıb 2020-ci ilin payızında ərazi bütövlüyünü bərpa etdi.

Azərbaycan xalqını milli azadlıq mübarizəsindən yayındırmaq üçün imperiya tərəfindən həyata keçirilən təxribatlara - ermənilərin hücumlarına qarşı mübarizə hər dəfə milli birlik yaratmış, milli düşüncənin formalaşmasına və müstəqillik ideyalarının reallaşması üçün əməli addımlara mühüm təsir etmişdir. Hüseyn Baykaranın "Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi" əsəri bu prosesləri əks etdirən ciddi mənbələrdən biridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Baykara H.. Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi. Bakı, Azərneşr, 1992, 276 s.
2. Baykara H.. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda siyasi hərəkətlər. 1-ci yazı. // Xalq cəbhəsi qəzeti. 26 sentyabr 2018. s. 14. // <http://www.anl.az/down/meqale/xalqcebhesi/2018/sentyabr/607141.htm>
3. Baykara H.. XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan. 2-ci yazı. // Xalq cəbhəsi qəzeti. 6 iyul 2018. s. 14. // <http://www.anl.az/down/meqale/xalqcebhesi/2018/iyul/599082.htm>
4. Baykara H.. XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan. 3-cü yazı. // Xalq cəbhəsi qəzeti. 7-9 iyul 2018. s. 14. // <http://www.anl.az/down/meqale/xalqcebhesi/2018/iyul/599093.jpg>
5. Boran Əziz. Cümhuriyyətə gedən yol: milli azadlıq hərəkatının aktuallığı, mənbələri və cərəyanları. Bakı, Çapar yayınları, 2020, 360 s.
6. Əzizov E. Difa: XX əsrin əvvəllərində erməni-azərbaycanlı münafişlərinin ilkin tarixi şərtləri və səbəbləri, Bakı, CBC PP, 2009, 360 s. Pdf.
7. Məmmədov N. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Qarabağda erməni təcavüzünə qarşı mübarizə (1918-1920) // Elmi əsərlər/Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu: "Azərbaycan Respublikası Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixi varisidir" mövzusunda beynəlxalq elmi konfransın materialları. 2011, s. 211-214
8. Məmmədova H. Azərbaycan xalq Cümhuriyyəti dövründə Yuxarı Qarabağda siyasi vəziyyət: Erməni terrorizminin güclənməsi (1918-1920). Bakı: Nağıl Evi, 2006, 150 s.
9. Seyidzadə D.B. Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində: müstəqilliyə aparan yollar. Bakı, Ulduz, 1998, 256 s. Pdf.
10. Səidə Əli qızı. Məmməd Səid Ordubadinin "Qanlı illər" əsəri tarixi mənbə kimi // Bakı Universitetinin Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. N3. Bakı: Bakı Universiteti

nəşriyyatı, 2015, s. 29-36

11. Səidə Əli qızı. Türk dünyasının mübariz mütəfəkkiri. Bakı: Elm və təhsil, 2019, 296 s.

**БОРЬБА АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО НАРОДА ПРОТИВ НАПАДЕНИЙ АРМЯН
В КНИГЕ ГУСЕЙНА БАЙКАРЫ
"ИСТОРИЯ БОРЬБЫ ЗА НЕЗАВИСИМОСТЬ АЗЕРБАЙДЖАНА"**

Саида З.КУЛИЕВА

РЕЗЮМЕ

Есть очень богатые источники, отражающие историческую борьбу и героизм азербайджанского народа. Одним из таких источников является «История борьбы Азербайджана за независимость» Гусейна Байкара. Анализ источника подтверждает, что империя создала национальный конфликт в 1905 и 1918 годах; нападения армян на турок и мусульман были организованы Российской империей, чтобы сбить Азербайджан с пути независимости.

Основная цель исследования - изучить борьбу азербайджанского народа против армянских нападений и проанализировать информацию источников, написанных во время событий.

Ключевые слова: Гусейн Байкара, борьба азербайджанского народа, Дифай, гачаги (беглец), армяне, 1905, 1918

**THE STRUGGLE OF THE AZERBAIJAN PEOPLE AGAINST THE ATTACKS
OF THE ARMENIANS IN THE BOOK OF HUSSEIN BAYKARA
"THE HISTORY OF THE STRUGGLE OF AZERBAIJAN FOR INDEPENDENCE"**

Saida Z.GULIYEVA

SUMMARY

There are rich historical sources, reflecting the historical struggle and heroism of the Azerbaijani people. One of these sources is Hussein Baikara's "The history of the struggle Azerbaijan for independence". The analysis of the work confirms that the empire created a national conflict in 1905 and 1918, the attacks of Armenians against Turks and Muslims were organized by the Russian Empire to divert Azerbaijan from its path of independence.

The main purpose of the study is to examine the struggle of the Azerbaijani people against the Armenian attacks and to analyze the information of the sources written during the events.

Keywords: Hussein Baikara, struggle of the Azerbaijani people, Difai, fugitives (kachaks), Armenians, 1905, 1918